

МЕРЕОЛОГІЧНИЙ ПОДІЛ ОБСЯГУ РОДОВОГО ПОНЯТТЯ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ: ПРАВОВИЙ ТА ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТИ

Досліджено логічні, правові й теоретичні аспекти мереологічного поділу обсягу родового поняття конституційної відповідальності в Україні на види за відповідними критеріями. Вказано, що вжиття заходів конституційно-правового характеру (санкцій) до порушника уповноваженим на це суб'єктом є актуальним першочерговим завданням. Аргументовано доцільність визнання та повноцінного законодавчого забезпечення такого виду відповідальності, як конституційна процесуальна відповідальність із закріпленням її необхідних елементів (фактичних підстав застосування, регламентування процедур, видів санкцій), оскільки саме ця відповідальність має врегулювати питання, яке стосується відповідальності державної влади за конституційні процесуальні делікти, що нині достатньо не врегульовано жодним із видів юридичної відповідальності.

Ключові слова: мереологічний поділ, конституційна відповідальність, конституційна процесуальна відповідальність, юридична відповідальність.

Постановка проблеми. В українській юридичній літературі питанням конституційної (конституційно-правової) відповідальності присвячено чимало уваги, насамперед матеріально-правовому аспекту інституційно-конструктивної основи відповідальності. На жаль, ніша конституційної процесуальної відповідальності суб'єктів державно-політичних відносин в українському законодавстві залишається вільною. Законодавцем, зокрема, не визначено стратегічних тенденцій стосовно її подальшого системного наукового та правового розвитку, однак це не зменшує інтересу суспільства до означеної проблеми.

Реальна відповідальність держави, її органів і посадових осіб – предмет дискусій різного рівня та значення наразі реальних результатів не має: пропозиції від науковців щодо законодавчого врегулювання проблеми не підтримуються державою. Незважаючи на гостроту й актуальність, проблема комплексного наукового обґрунтування виокремлення у феномені конституційної відповідальності самостійного виду – конституційної процесуальної відповідальності як одного із найважливіших для держави та суспільства процесуальних механізмів реалізації Конституції України, залишається невирішеною.

Стан дослідження. Наукові розробки українських і зарубіжних учених-конституціоналістів у сфері дослідження феномену конституційної (конституційно-правової) відповідальності містять чимало відповідного науково-теоретичного матеріалу для можливого подальшого використання у законотворчій роботі, що допоможе забезпечити реальну ефективну реалізацію конституційно-правових норм, забезпечить співвідношення конституційної та політичної відповідальності тощо.

Однак у науковому середовищі, на нашу думку, не достатньо висвітлено проблему розуміння необхідності виокремлення конституційної процесуальної відповідальності владних суб'єктів в окремих наукових напрям, що претендуватиме на роль доволі ефективного засобу впливу на суб'єктів здійснення публічної влади в державі за процесуальні порушення конституційних приписів.

У теоретично-правовому аспекті дослідження процесуальної відповідальності (як окремого виду) здійснювали, зокрема, такі зарубіжні та вітчизняні вчені: С. Авак'ян, С. Балан, К. Басін, Н. Батанова, Г. Ветрова, П. Елькінд, З. Ковклунь, В. Коркунов, Л. Кривенко, Н. Луман, В. Лучин, О. Мельник, Л. Наливайко, П. Недбайло, Р. Павленко, І. Петрухін, В. Погорілко, С. Полунін, А. Столяров, В. Федоренко, Ю. Хабермас, Н. Чечина, А. Юдін, В. Ярков.

Метою статті є отримання наукових і теоретичних результатів мереологічного поділу родового поняття конституційної відповідальності й отримання можливості виокремлення її виду – конституційної процесуальної відповідальності для кожного виду конституційного процесу (у вузькому суб'єктному значенні) для подальшої можливості наукового дослідження та застосування цього поняття у теорії і практиці конституційного права, позаяк наразі комплексного науково-правового вирішення цієї проблеми немає.

Виклад основних положень. В українській юридичній науці інститут конституційної (конституційно-правової) відповідальності сприймається як одна із системотворчих ознак конституційного права й як окремих вид юридичної відповідальності, зміст і особливості якої зумовлені провідними роллю та місцем конституційного права у системі національного права України.

Конституційна відповідальність, що повинна відігравати важливу роль у охороні суспільних відносин, нещодавно одержала наукове визнання і стала правовою реальністю. Наукова правова література містить чимало поглядів і думок стосовно особливостей конституційної (конституційно-правової) відповідальності в Україні та за кордоном, що спричиняє розбіжності в однаковому сприйнятті й розумінні

науковим співтовариством, практиками категорійного інструментарію цього правового інституту.

Ця відповідальність, спрямована на охорону конституційно-правових відносин у нашій державі, є найважливішою гарантією реалізації та захисту Конституції України, конституційного ладу держави, прав і свобод особи; має політико-правовий характер; передбачена безпосередньо нормами Основного Закону України; характеризується специфічним колом суб'єктів зі спеціальним (конституційним) статусом; володіє власним механізмом реалізації санкцій тощо.

Слушною з огляду на це видається думка вченого Ю. Тодики, що до змісту цього поняття (конституційної відповідальності – *авт.*) часто включають юридичну відповідальність загалом, політичну та моральну відповідальність. Водночас не завжди їх відокремлюють одна від одної [1, с. 102].

Зазначена наукова позиція згодом була юридично підтверджена у Рішенні Конституційного Суду України від 30 травня 2001 року № 7-рп/2001: «Така відповідальність (конституційна – *авт.*) не зводиться лише до політичної чи моральної відповідальності публічної влади перед суспільством, а має певні ознаки юридичної відповідальності як застосування заходів публічно-правового (в даному випадку – конституційно-правового або міжнародно-правового) характеру до держави та її органів за невиконання чи неналежне виконання своїх обов'язків» [2].

Цим Рішенням Конституційний Суд також установив, що «положення пункту 22 частини першої статті 92 Конституції України треба розуміти так, що ним (конституційним положенням – *авт.*) безпосередньо не встановлюються види юридичної відповідальності, однак виключно законами України визначаються засади цивільно-правової відповідальності, а також діяння, що є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями як підстави кримінальної, адміністративної, дисциплінарної відповідальності, та відповідальність за такі діяння [2].

Але ж це чи будь-яке інше конституційне положення не визнає інших видів юридичної відповідальності, крім перелічених, цим «розділяє» поняття конституційної й юридичної відповідальності, хоча поняття «конституційна відповідальність» узагалі немає в Основному Законі України!

Якщо ж проаналізувати частину 1 статті 111 Конституції України [3], де йдеться, що «Президент України може бути усунений з поста Верховною Радою України в порядку імпічменту у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину» – зрозуміло, що особа, яка несе

конституційну відповідальність, однак підстава такої відповідальності – злочин, відповідальність за який визначається нормами кримінального права)», у цьому випадку не може притягатися до обох видів відповідальності, а конституційно-кримінальної відповідальності не існує!

Вважаємо конституційна відповідальність, маючи деякі спільні ознаки з «чистою» юридичною відповідальністю, відрізняється від неї своєю універсальністю, зважаючи на те, що засади конституційної відповідальності є безпосередньо визначені та містяться у нормах Конституції України, передбачають застосування заходів публічно-правового (в даному випадку – конституційно-правового) характеру до державних органів та посадових осіб за невиконання чи неналежне виконання своїх обов'язків (вчинення конституційного делікту), у той час як схожі засади (види, заходи правового характеру – *авт.*) юридичної (цивільно-правової відповідальності; діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями та відповідальність за них) – визначаються виключно законами України (п. 22 ст. 92 Конституції України) [3], що мають передбачати заходи публічно-правового (галузевого) характеру.

Конституційна відповідальність настає головню за порушення норм конституційного права, які закріплюють конкретні права й обов'язки державних органів, посадових осіб, визначають їхню компетенцію та статус загалом. Це – відповідальність за неналежну реалізацію органом влади чи посадовою особою свого конституційного статусу, а заходи конституційно-правового характеру разом із іншими ознаками відрізняють конституційну відповідальність від «юридичних» видів відповідальності.

Деякі українські науковці вважають, що політична та конституційно-правова відповідальність співвідносяться як родове й видове поняття, а оскільки підстави конституційно-правової відповідальності водночас є формалізованими критеріями негативної політичної оцінки діяльності органу державної влади чи посадової особи, то й їхня відповідальність, що полягає у позбавленні права здійснювати державну владу шляхом вилучення деліквента зі сфери політики (або обмеження доступу), завжди матиме політичне забарвлення.

Нагадуємо, що винятковою прерогативою конституційного права є врегулювання суспільних відносин, що становлять основи повновладдя народу України (предмет конституційного права) – це найважливіші для держави відносини, що поєднують на найвищому юридичному рівні політико-правовий зміст і характер, тому в нас немає достатніх підстав чи критеріїв для «відкриття» інших, перелічених видів

юридичної відповідальності в конституційній відповідальності (незважаючи на важливість і обсяги охоплення відносин останньою). Інша річ, коли ми розглядатимемо кожен вид відповідальності як окремих родовий вид із погляду відповідної науки: теорії держави і права, відповідної галузі права, філософії, політології, соціології тощо.

Предмет конституційного права, загальний зміст відносин якого погоджений практично більшістю українських учених-конституціоналістів, дає доволі однозначну відповідь на це запитання: конституційна відповідальність (володіючи найвищим визнанням – конституційним закріпленням політично-правової сутності відносин) має комплексний характер та становить єдине ціле родове поняття відповідної галузі права.

Проте необхідно визнати, що в окремих випадках конституційна відповідальність переплітається із юридичною та «...дійсно перетинається з політичною відповідальністю, що, на думку окремих науковців, має місце при відсутності чітких правових підстав для конституційно-правової відповідальності та у кожному конкретному випадку свідчить про прогалину в конституційному законодавстві» [4].

Політична відповідальність, зокрема, передбачає внутрішнє усвідомлення відповідним суб'єктом необхідності виконання поставлених вимог, які впливають із політичних норм, оскільки це тягне зниження (або втрату) довіри прихильників із боку суспільства за їх невиконання чи неналежне виконання.

Моральна відповідальність значною мірою – це категорія етики, що розглядається в науці як суб'єктивно прийнята особою відповідальність, яка передбачає дотримання норм поведінки у соціумі та безпосередньо пов'язана з її свободою морального вибору, правильним розумінням і ставленням із повагою до інших, умінням керувати своїми потребами й вчинками.

Конституційній відповідальності характерні ознаки і першої, і другої тоді, як юридичній (у контексті нашого дослідження) – лише моральної відповідальності. Отже, «вмонтовувати» у схему конституційної відповідальності галузеву юридичну, політичну та моральну відповідальність видається нам недостатньо обґрунтованим, хоча між собою вони мають спільні ознаки (інколи – взаємодоповнюють одна одну «власними» характеристиками) для забезпечення дієвості всього механізму відповідальності в державі.

Однак це не розкриває повною мірою ретроспективного змісту конституційної відповідальності, адже її «процесуальний» бік нині не є пріоритетним предметом дискусії в українському науковому співтоваристві.

Досягнення мети статті – це не лише «розведення» конституційної й юридичної (галузевої) відповідальності у ретроспективному аспекті, а висвітлення проблем з іншого боку щодо узагальнення науково-теоретичного сприйняття категорії конституційної відповідальності як родового правового феномену та виявлення в теорії його можливих видових понять у конституційному праві.

Для цього застосуємо певний логічний прийом – мереологічний поділ обсягу родового поняття конституційної відповідальності на відповідні обсяги видових понять, що передбачає наявність принаймні трьох основних компонентів: 1) подільного поняття (поняття, обсяг якого підлягає поділу); 2) елементів (членів) подільного поняття (видові поняття, які отримані внаслідок поділу родового поняття (тобто поняття, в яких зафіксовані результати поділу); 3) основи (підстави) поділу (ознака, за якою обсяг родового поняття поділяється на обсяги видових понять (за якою виокремлюються члени поділу).

Водночас родовим поняттям відповідної галузі права, що підлягає поділу в аспекті цього дослідження, є конституційна відповідальність у широкому розумінні, яка має комплексний політично-правовий характер і зміст, може та повинна застосовуватися до учасників публічно-владних відносин. У загальному теоретично-науковому сприйнятті конституційна відповідальність (подільне родове поняття) – це політико-правова відповідальність, що настає за конституційний делікт і виявляється в особливих несприятливих наслідках для конституційно-правового статусу публічно-владного суб'єкта. Тобто її сутність настає лише у разі визнання наявності в діяннях суб'єкта публічно-владних відносин законодавчо закріпленого складу конституційного делікту.

Загалом конституційну (конституційно-правову) відповідальність класифікують за: суб'єктами – учасниками конституційно-правових відносин; формою реалізації: пряма (безпосередня) – передбачена безпосередньо нормами конституційного права та непряма (опосередкована) – передбачена нормами інших галузей права, іншими критеріями.

У конституційному праві є пропозиції стосовно виокремлення видів конституційної відповідальності за конституційними видами процесу (наприклад, за порушення виборчого законодавства, парламентської, президентської, урядової й інших видів), зберігши за нею при такому поділу такі загальні ознаки юридичної відповідальності для кожного її виду, як політико-юридичну природу, комплексність, спрямованість на основну мету – захист Основного Закону України, дотримання конституційної законності, прав і свобод особи тощо.

Слушною є думка А. Муртішевої про те, що радше йдеться не про виокремлення самостійних видів (конституційно-правової відповідальності – *авт.*), а про використання такої категорії систематики, як підвид у межах одного виду, оскільки для конституційного права, на відміну від цивільного та кримінального, не характерна наявність окремих процесуальних галузей, а порядок застосування різних заходів конституційно-правової відповідальності суттєво відрізняється [5].

Але ж Конституція України, закріпивши на найвищому рівні демократичний принцип поділу державної влади, визнала, що кожна з цих відокремлених гілок влади, ґрунтуючись на конституційних нормах вищої юридичної сили, вправі мати і «власний» законодавчо регламентований процес щодо реалізації публічної влади, взаємодіяти для досягнення спільної мети (відносини, що становлять предмет конституційного процесуального права).

У широкому розумінні конституційний процес – це регламентований конституційними процесуальними нормами особливий порядок реалізації владними суб'єктами (передусім народом) в Україні своїх прав і обов'язків безпосередньо або через відповідні публічно-владні інституції. Саме конституційний процес на найвищому правовому рівні визначає загальний механізм забезпечення порядку діяльності владних суб'єктів стосовно створення, тлумачення й виконання правових норм, вирішення завдань, реалізації їхніх функцій і повноважень та посідає важливе місце серед інших юридичних видів процесу.

До видів конституційного процесу науковці відносять: парламентський процес, конституційне судочинство, виборчий процес, референдумний процес та ін. Учені-конституціоналісти В. Погорілко та В. Федоренко дійшли висновку, що виборчий, парламентський, законодавчий, муніципальний процеси, процес конституційної юстиції та конституційний процес у його вузькому значенні (порядок внесення змін до Конституції України) є аспектами конституційного процесу [6, с. 258].

Ми б доповнили цей перелік конституційно-представницькою і розпорядчо-нормотворчою діяльністю глави держави, уряду й деяких інших учасників конституційно-правових відносин, чий спеціальний статус та участь в конституційному процесі передбачений безпосередньо Конституцією України.

Відносини, що виникають із підстав порушення публічно-владним суб'єктом конституційних приписів у напрямі «власного» конституційного процесу (конституційний делікт набуває безпосередньо процесуального характеру), мають спільне конституційно-процесуальне походження та певну однорідність. Ця проблема одно-

значно вимагає наукової дискусії. Допускаємо, що ці відносини можуть трансформуватись в окремий блок, об'єднаний категорією «конституційна процесуальна відповідальність», що «відділена» від безпосередньо «матеріальної» конституційно-правової відповідальності за вказаною «процесуальною» ознакою.

Деталізація конституційної процесуальної відповідальності (видового поняття феномену конституційної відповідальності) може відбуватися за різними критеріями: за формою реалізації, суб'єктом здійснення публічної влади – деліквентом, суб'єктом накладення конституційно-процесуальних санкцій, наслідком впливу на порушника, видом конституційного процесу, в якому допущено процесуальне порушення, за видом конституційного процесуального делікту, за важкістю наслідків для інтересів народу і держави через порушення конституційно-правових приписів тощо.

Висновки. В Основному Законі необхідно чітко визначити відповідальність публічно-владних суб'єктів в Україні, її види та фактичні правові підстави. Якщо мовити про механізми відповідальності публічно-владного суб'єкта в конституційному праві та процесі, то його потрібно затвердити або у відповідному кодексі, або хоча б на рівні законів, що закріплюють відповідний статус владного суб'єкта, дії (бездіяльність) якого спричинили конституційний чи конституційно-процесуальний делікт. З огляду на це, потрібно законодавчо узгодити співвідношення понять указаних деліктів для визначення виду відповідальності та заходів конституційно-правового характеру (санкцій) до порушника, уповноваженого суб'єкта щодо їхнього застосування. Доцільно вкотре наголосити на необхідність чіткого законодавчого розмежування видів конституційної відповідальності в Україні за цими критеріями.

1. Тодька Ю. Н. Конституционное право Украины: отрасль права, наука, учебная дисциплина: учебное пособие / Ю. Н. Тодька. – Харьков: Фолио; Райдер, 1998. – 292 с.

2. Рішення Конституційного Суду України (справа про відповідальність юридичних осіб) від 30 травня 2001 року № 7-рп/2001. – Справа № 1-22/2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-01>.

3. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30.

4. Актуальні проблеми становлення та розвитку місцевого самоврядування в Україні: колективна монографія / В. О. Антонечко, М. О. Баймуратов,

О. В. Батанов та ін.; за ред. В. В. Кравченка, М. О. Баймуратова, О. В. Батанова. – К.: Атіка, 2007. – 864 с.

5. Муртіщева А. О. Місце конституційно-правової відповідальності уряду серед інших видів юридичної відповідальності / А. О. Муртіщева // Теорія і практика правознавства. – 2014. – Вип. 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2014_2_7.

6. Погорілко В. Ф. Конституційне право України. Академічний курс: підручник: у 2-х т. – Т. 1 / В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко; за ред. В. Ф. Погорілка. – К.: Юридична думка, 2006. – 544 с.

Лещух А. Р. Мереологическое деление объема родового понятия конституционной ответственности в Украине: правовой и теоретический аспекты

Исследуются логические, правовые и теоретические аспекты мереологического деления объема родового понятия конституционной ответственности в Украине на виды по соответствующим критериям. Указывается, что применение мер конституционно-правового характера (санкций) в отношении нарушителя уполномоченным на это субъектом является актуальной, первоочередной задачей государства. Аргументируется целесообразность признания и полноценного законодательного обеспечения такого вида ответственности, как конституционная процессуальная ответственность, с закреплением ее необходимых элементов (фактических оснований применения, регламентирования процедур, видов санкций), поскольку именно эта ответственность должна урегулировать вопрос об ответственности государственной власти за конституционные процессуальные деликты, которые на сегодняшний день в достаточной степени не урегулированы ни одним из видов юридической ответственности.

Ключевые слова: мереологическое деление, конституционная ответственность, конституционная процессуальная ответственность, юридическая ответственность.

Leshchukh A. R. Merelological division of the generic notion of constitutional responsibility in Ukraine: legal and theoretical aspects

The real responsibility of the state, its bodies and officials to the society and the law as a subject of discussions on various levels and significance has not brought the results so far: the proposals from scholars concerning legislative regulation of the problem do not find their response from the other side, the state itself. Despite the urgency and topicality, the problem of a complex scientific substantiation of an independent form separation in the phenomenon of constitutional responsibility, namely, the constitutional and procedural responsibility as one of the most important for the state and the society procedural mechanisms of implementation of the Constitution of Ukraine remains unresolved.

The article analyzes logical, legal and theoretical aspects concerning merelological division of the generic notion of constitutional responsibility in Ukraine into types due to the corresponding criteria. The application of measures of

constitutional and legal nature (sanctions) against an offender by an authorized subject is a top priority task for the state.

The article is aimed at the recognition and full legal provision of such type of responsibility as constitutional procedural responsibility with consolidation of its necessary elements (the actual grounds for application, the regulation of procedures, types of sanctions), since that very responsibility has to regulate problems of the state authority's responsibility for constitutional and procedural torts, which for today is not enough regulated by any of the types of legal responsibility.

Speaking about the mechanisms of the public authority's responsibility in the constitutional law and process, then it is considered approved, if not in the relevant Code, but at least on the level of laws that establish the corresponding status of the authority subject, actions (inaction) of which caused the constitutional or a constitutional and procedural tort.

Key words: *merelological division, constitutional responsibility, constitutional and procedural responsibility, legal responsibility.*

Стаття надійшла 25 жовтня 2017 р.